

*Andorka Rudolf*MAGYARORSZÁG TÁRSADALMI FEJLŐDÉSE
HOSSZÚ TÁVON*

— társadalmi jelzőszámokkal mérve

Az elmúlt 10–15 évben világszerte jelentkezett és állandóan erősödik az a törekvés a statisztikában, hogy a gazdasági élet alakulását érzékenyen kimutató gazdaságstatisztikai jelzőszámokhoz, indikátorokhoz hasonló társadalmi jelzőszámokkal írják le a legfontosabb társadalmi jelenségek és folyamatok változásait. Ezek ki kell hogy mutassák a pozitív és negatív tendenciákat, és társadalmi modellekbe beépítve alkalmasak lehetnek a változások okainak fel-tárására is. Ezáltal nagy segítséget nyújthatnak a társadalmi tervezésnek.

A magyar Központi Statisztikai Hivatalban is dolgozunk egy olyan társadalomstatisztikai rendszeren, amely ezeket a célokat szolgálja (Andorka, Kulcsár, 1975). A társadalmi jelzőszám fogalmának a szakirodalomban előforduló némileg eltérő definíciói közül egy olyan meghatározást alkalmazunk, amely szerint minden statisztikai adatot vagy finomabb mutatószámot fel lehet használni társadalmi jelzőszámként, amely megbízható és tömör információt ad a lényeges társadalmi jelenségekről és folyamatokról, valamint a fontos társadalmi célokhoz való közeledésről, és amely lehetőleg (de nem szükségképpen) hosszú idősorokban és társadalmi osztályok és rétegek szerint differenciálva rendelkezésünkre áll.

Munkánk közvetlen célja most az, hogy kiválasztott társadalmi jelzőszámok hosszú idősorait állítsuk össze, amelyek legalább a második világháború előtti évekig, de lehetőleg a 19. század végéig mennek vissza. E hosszú idősorok segítségével történeti távlatból értékelhetjük a szocialista átalakulások óta végbement társadalmi fejlődést. Másik célunk az utolsó 10 évben, vagyis nagyjából a gazdasági reformok kezdete óta végbement változások felmérése, hogy láthassuk, milyen másodlagos társadalmi hatásaik voltak e reformoknak, amelyeknek elsődleges célja az volt, hogy a gazdaságot azokhoz az új körülményekhez hozzáigazítsák, amelyek a gazdasági fejlettség magasabb szintjének eléréséből, a mezőgazdaságban és az eltartott nők körében korábban meglévő munkaerő-tartalékok kimerüléséből következtek, más szóval, hogy a növekedés extenzív tartalékainak kimerülése után a fejlődés fő meghatározójává vált munkatermelékenység és gazdasági hatékonyság növekedését meggyorsítsák.

A társadalmi szerkezet és az urbanizáció változásai

A társadalmi szerkezetre vonatkozó adatok adják azt az általános keretet, amelyben a társadalmi jelenségeket és folyamatokat elemezzük és értékeljük. Ezért a társadalmi szerkezet jelzőszámai központi helyet foglalnak el a magyar

* A IX. Szociológiai Világkongresszus 2. sz. Munkacsoportjának (téma: A társadalmi fejlődés fogalmai és jelzőszámai) ülésén bemutatott tanulmány kissé módosított változata.

társadalomstatistikai rendszerben. A gazdaságilag aktív népesség (1890-ben nyugdíjasok is) társadalmi osztályok és rétegek szerinti megoszlására vonatkozó alábbi adatok fejezik ki a szerkezeti változások fő tendenciáit:

Társadalmi osztály, réteg	1890	1930	1949	1960	1970	1973
Munkásosztály						
szakmunkás	} 17,0	} 26,4	11,2	15,5	19,5	21,6
betanított munkás			5,2	13,1	16,6	16,9
segédmunkás	} 27,0	} 20,8	12,1	14,0	13,0	11,6
mezőgazdasági munkás			6,9	6,4	4,9	4,9
művezető és más közvetlen termelésirányító	.	1,6	0,9	2,4	2,7	3,0
Termelőszövetkezeti paraszt	..	---	—	12,0	17,0	14,6
Egyénileg gazdálkodó paraszt						
1 holdnál kisebb gazdaság	1,2	1,7	2,1	1,1	} 1,2	} 0,9
1 5 holdas gazdaság	13,0	12,8	16,3	7,5		
5 10 holdas gazdaság	11,6	7,9	16,5	7,5		
10 100 holdas gazdaság	15,4	10,1	11,8	3,8		
Munkás segítő családtagja	0,4	0,7
Szellemi foglalkozású						
vezető és szakértelmiségi	} 2,7	1,8	1,8	3,0	5,1	5,7
középszintű és egyszerű irodai foglalkozású						
Önálló iparos, kereskedő						
Földbirtokos	0,3	0,3
Nagyfőké és középfőké	0,2	0,3
Egyéb	3,5	2,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az első világháború előtti adatok egy meglehetősen elmaradott tőkés társadalom képét mutatják (az adatok az akkori Magyarország területére vonatkoznak). A társadalomnak körülbelül $\frac{2}{3}$ része a mezőgazdaságból élt. A szántóföldnek körülbelül $\frac{2}{5}$ része nagybirtokosok tulajdonában volt. A mezőgazdasági népességnek körülbelül $\frac{2}{5}$ része földtelen mezőgazdasági munkás volt. Az egyénileg gazdálkodó parasztok mintegy $\frac{1}{3}$ részének is olyan kevés földje volt, hogy munkaidejük egy részében bér munkát vállaltak családi jövedelmük kiegészítése végett. A nem mezőgazdasági munkásság viszonylag kicsi volt és részben napszámosokból és háztartási alkalmazottakból állt. Így a munkásosztály többségét a mezőgazdasági munkások alkották, akik vagy napszámosként, vagy éves szerződések alapján gazdasági cselédként dolgoztak a nagybirtokokon (és kis részben a gazdagabb parasztnál).

A két világháború közötti Magyarország társadalmi szerkezete (noha a háború utáni országterület gazdaságilag valamivel fejlettebb volt, mint a korábbi terület átlagos szintje) csak viszonylag csekély változásokat mutat: a mezőgazdaságban dolgozók aránya kevéssé csökkent, az ipari és más nem mezőgazdasági munkások aránya lassan nőtt. Mégis ekkorra a munkásosztály az aktív keresők fele részét érte el, sőt ha hozzászámítjuk azokat a paraszti kategóriákat, amelyeknek birtoknagysága nem volt elég egy család eltartására és így részben bér munkásként is dolgoztak (durván az 5 holdas és kisebb bir-

tokot művelők), akkor a munkásosztály és a hozzá közelálló rétegek jelentős többségben voltak az akkori magyar társadalomban. A földbirtokosok és tőkésék a társadalomnak kevesebb mint egy százalékát alkották, és a „közép-rétegek” (szellemi foglalkozásúak, önálló kisiparosok és kiskereskedők, kevés gazdag paraszt) viszonylag igen gyengék voltak. A társadalmi szerkezetnek ezt a megrekedését visszavezethetjük egyrészt a két háború közötti időszak gazdasági stagnálására, másrészt a félfedudális agrárstruktúra fennmaradására.

A felszabadulást követően radikális földreformra került sor, ez egy csapásra egyénileg gazdálkodó paraszttá tette a földnélküli mezőgazdasági munkások nagy részét. Ennek következtében az önálló foglalkozási viszonyúak („kis-egzisztenciák”) aránya semmikor sem volt olyan nagy a magyar társadalomban, mint a felszabadulást követő első években, így az 1949. évi népszámlálás idején is.

1949 körül befejeződött a háború utáni újjáépítési időszak, az ország nagyjából elérte a háború előtti fejlettségi színvonalat. Az 1950-es évek első felében gyors iparosodás indult, elsősorban a munkanélküli és nem teljesen vagy nem kellően hatékonyan foglalkoztatott (rejtett munkanélküli) munkaerő-tartalékoknak az ipari és más nem mezőgazdasági munkaterületekre való bevonása alapján. Az ilyen tartalékok méreteit érzékelteti az a becslés, amely szerint az 1930-as években a mezőgazdasági napszámosok egy év alatt csupán átlagosan 150 napra találtak munkát, és a kisbirtokos parasztok munkaideje is csak évi 200 napon volt hatékonyan hasznosítható. Ebből a helyzetből, amely a falusi tömegek szegénységét okozta és az ország gazdasági elmaradottságához lényegesen hozzájárult, csak az iparosodás adhatott kiutat. Ezzel párhuzamosan megindult a mezőgazdaság szocialista átszervezése.

Az 1960. évi társadalmi szerkezet idején még tartott az extenzív iparosítási időszak és folyamatosan volt a termelőszövetkezeti szektor növekedése. Az adatokból kiolvasható társadalmi szerkezet ezt tükrözi: a nem mezőgazdasági munkásság erősen megnőtt, a munkásosztály ismét elérte az aktív keresőknek mitegy a felét, de még közel $\frac{2}{5}$ rész körül volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya, és az utóbbiak között többen voltak az egyénileg gazdálkodók, mint a szocialista szektorhoz tartozók.

Az 1960-as évek közepén a gazdasági feltételek fokozatosan megváltoztak. Az 1961-ben befejeződött kollektivizálás, az azt követő nagy mezőgazdasági beruházások és a nagyüzemi átszervezés lényeges munkaerő tömegnek a mezőgazdaságból való kiáramlásához vezetett, illetve tette azt lehetővé. Néhány év alatt kifogytak a munkaerő-tartalékok a mezőgazdaságban. Azóta további munkaerő felszabadítása a mezőgazdaságból nagy munkaerő-pótló beruházásokat igényel, hogy a mezőgazdasági termelés lépést tarthasson az ország népességének növekvő szükségleteivel. A nők foglalkoztatása is megközelítette a lehetséges maximális szintet. Ilyen körülmények között kerültek bevezetésre a gazdasági reformok. Ezeknek eredményeképpen a fejlődés üteme meggyorsult. (Ténylegesen a nemzeti jövedelem növekedési üteme semmikor sem olyan magas Magyarországon, mint a reformok bevezetését követő első években.) Ennek következtében Magyarország az 1970-es évek első felére viszonylag magas gazdasági fejlettségi szintet ért el. Ezt tükrözi a társadalmi szerkezet változása is. A szellemi foglalkozásúak, különösen a szakértelmiségiek (felsőfokú végzettségűek) aránya erősen növekedett, az ipari munkásság számának növekedése viszont megállt, helyette a terciér ágak fizikai dolgozóinak száma kezdett erősebben növekedni.

Amikor a mai magyar társadalmi szerkezetet alaposan elemezzük, nem elégedhetünk meg az aktív keresők megoszlásának adataival, hanem célszerű a háztartásokat és bennük élőket *a háztartás összes aktív tagjainak társadalmi helyzete* szerint vizsgálnunk. Ez különösen fontos, mert a társadalmi szempontból vegyes összetételű családok és háztartások száma igen nagy. Az összes népességnek 9 százaléka, a termelészövetkezeti parasztságnak körülbelül $\frac{1}{3}$ -a és a munkásosztálynak körülbelül $\frac{1}{10}$ -e él olyan háztartásban, ahol mind munkás, mind termelészövetkezeti paraszt aktív kereső van, vagyis a munkás-paraszt típusú *vegyes háztartásokban*. A másik gyakori típus a munkás-szellemi összetételű vegyes háztartás. Ilyenben él a népességnek 14 százaléka, a munkásosztálynak több mint $\frac{1}{6}$ -a és a szellemi foglalkozásúaknak több mint $\frac{2}{4}$ -e.

A gyors iparosodással párhuzamosan növekedett a városi népesség aránya. Ez azonban lényegesen lassúbb volt, mint az iparban és más nem mezőgazdasági ágakban foglalkoztatottak arányának növekedése, úgyhogy a mai Magyarországi népességének jelentős része még mindig községekben lakik:

Év	A népesség megoszlása lakóhely szerint*		
	Budapest	Vidéki városok	Községek
1870	6,0	20,6	73,4
1890	9,3	20,9	71,4
1930	16,6	21,8	61,6
1949	17,3	21,4	61,3
1960	17,8	23,4	58,8
1970	18,6	26,3	55,1
1973	18,6	27,3	54,8

* A települések 1973. január 1-i államigazgatási beosztás szerint. Azóta több község városi rangot kapott, ezért nőtt a városi népesség aránya. 1949-ig a népszámlálás időpontjában jelenlevő népesség, 1960-tól az állandó népesség, vagyis a kérdéses településen állandó lakóhellyel rendelkező népesség. Az úgynevezett lakónépességnek, amely figyelembe veszi az ideiglenes lakóhelyet is, aránya a városokban valamivel nagyobb, a községekben valamivel kisebb. Ezen okok, valamint a folytatólagos városokba vándorlás miatt, 1977-ben a lakónépesség szerinti megoszlás: Budapesten 19,6 a vidéki városokban 32,4 és a községekben 48,0 százalék.

A városi lakóhelyű népesség arányát természetesen nem azonosíthatjuk a városias környezetben élő és városi életmódú népességével. Ha ezt mérni tudnánk, akkor a községi népesség egy részét a városihoz kellene számítanunk, viszont a városokban lakók egy részét is a falusi népességhez kellene sorolnunk. Az államigazgatási beosztás szerint megkülönböztetett városi és községi lakoságot ezért csak megközelítő adatnak foghatjuk fel, amikor az urbanizációt vizsgáljuk, de ez a megközelítés nem tér el nagyon a tényleges helyzettől.

Bár az, hogy a városi lakóhelyű népesség aránya kisebb a nem mezőgazdasági ágakban foglalkoztatott népesség arányánál, vagyis hogy a községekben sok nem mezőgazdasági ágban foglalkoztatott személy él, a fejlett társadalmakat általánosságban jellemzi, Magyarországon nagyobb az eltérés, mint másutt. Ennek oka, hogy a felszabadulás óta az iparosodással párhuzamosan a mezőgazdaságot elhagyó és más ágakban elhelyezkedő népességnek többsége

községi lakos maradt, részben születési helyén, részben a nem mezőgazdasági munkahelyekhez közelebb fekvő községekbe költözve. Ennek több lényeges társadalmi következménye van.

Mindenekelőtt az, hogy ma *a munkásosztálynak közel a fele községekben lakik*, és a községi lakosságnak többsége a munkásosztályhoz tartozik. Az utóbbiak aránya a községekben és Budapesten körülbelül egyforma nagy, a vidéki városokban is csak kevéssel nagyobb. A különbségek a városok és a községek társadalmi szerkezete között leginkább az, hogy a városokban a munkásosztály melletti másik nagy társadalmi kategóriát a szellemi foglalkozásúak alkotják, a községekben viszont a termelészövetkezeti parasztság. A hosszabb távú tendencia az, hogy a községekben nő, a városokban, különösen Budapesten, viszont csökken a munkásosztályhoz tartozó aktív keresők aránya.

Az ipari és más nem mezőgazdasági munkahelyek többsége azonban a városokban van. Ennek következtében a községekben lakó aktív keresők, elsősorban a munkásosztályhoz tartozók igen jelentős része ingázik. 1970-ben az összes magyarországi aktív keresők 20 százaléka naponta és további körülbelül 6 százaléka hetente ingázott (az utóbbiaknak ideiglenes lakóhelyük volt).

Végül szorosan összefügg a községi munkásosztály nagy arányával a munkásparaszt összetételű háztartások gyakorisága, valamint az is, hogy a munkásosztálynak közel a fele olyan háztartásban élt, amely egy kis méretű háztáji vagy kisegítő gazdaságot művelt, állatot tartott. *1972-ben a magyar társadalom fele* — a községi népesség nagy többsége, de a városinak egy része is — *ilyen kisgazdaságot művelő háztartásban élt*. Ezeknek kevesebb mint fele háztáji gazdaság volt, vagyis a termelészövetkezetek tagjai kapták őket, másik fele úgynevezett kisegítő gazdaság, amelyet állami gazdaságok és más intézmények adtak dolgozóiknak, vagy egyszerűen a ház körüli kertből, gazdasági udvarból állt. (Csupán 2 százalék volt az egyéni gazdaságok aránya.)

Az e háztáji és kisegítő gazdaságokban szükséges munkákban a háztartások paraszt és munkás tagjai egyaránt kiveszik részüket, a férfiak napi átlagban 2–3 órát, a dolgozó nők valamivel kevesebbet dolgoznak bennük. Termelésük nemcsak az ilyen családok jövedelmét növeli lényeges mértékben, hanem — mivel a termékeket körülbelül fele-fele részben fogyasztják el maguk és értékesítik — a városi lakosság ételmiszer-ellátásához is nem kis mértékben hozzájárul.

Hozzá kell tenni, hogy a háztáji és kisegítő gazdaságok, valamint a mezőgazdasági nagyüzemek nem versenyeznek egymással, hanem bizonyos *ésszerű munkamegosztást alakítottak ki*, mert a nagyüzemek a jól gépesíthető mezőgazdasági ágakra specializálódtak, viszont a kis gazdaságok az erősen munka-intenzív termékek jelentős részét termelik meg. A nagyüzemek sokfajta segítséget is nyújtanak a háztáji és kisegítő gazdaságoknak (például takarmányt biztosítanak, elvégzik a gépi munkát, rajtuk keresztül bonyolódik le az anyagbeszerzés és az értékesítés jelentős része).

Ezek a szerkezeti jelzőszámok összefoglalóan azt mutatják, hogy 1. a felszabadulás óta a szocialista átalakulásokkal párhuzamosan *nagy modernizálódási folyamat* ment végbe, és 2. az utolsó tíz évben *új szerkezeti tendenciák jelentek meg*, amelyeket lényeges újfajta változások kezdetének tekinthetünk.

A szerkezeti jelzőszámok változási tendenciákat mutatnak ki. Nem értelmezhetjük őket úgy, hogy valamilyen társadalmi cél megközelítését mérik. A továbbiakban viszont olyan társadalmi jelzőszámokkal foglalkozom, amelyek egyértelműen társadalmi célokhoz kapcsolódnak.

Az életszínvonal alakulása és differenciálódása

A magyarországi gazdasági és társadalmi tervezésnek egyértelműen célja az életszínvonal gyors ütemű emelése, valamint az egy főre jutó jövedelem egyenlőtlenségének, különösen a végzett munkától független forrásokból fakadó (elsősorban a családok demográfiai összetételéből származó) egyenlőtlenségeknek mérséklése (Huszár, 1968, Huszár és szerzőtársak, 1969).

Az életszínvonalnak egyik leglényegesebb összetevője a *jövedelem*. Hosszútávú emelkedését érzékelteti az az adat, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1950 óta több mint négyszeresére nőtt. Az ENSZ keretében végzett összehasonlítások szerint 1970-ben Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelme 40 százaléka volt az Egyesült Államokénak és 80 százaléka az Olaszországnak (Bálint, 1977). Ami a szocialista országokhoz viszonyított szintet illeti, 1969-ben az NDK és Csehszlovákia egy főre jutó nemzeti jövedelme körülbelül 50 százalékkal volt magasabb a magyarországinál, de Lengyelorszáé mintegy 8 százalékkal alacsonyabb (Szilágyi, 1971). Ezek természetesen becslések, amelyek erősen függenek a számítás módszertanától.

A jövedelemkülönbségekre vonatkozóan sokkal pontosabb adataink vannak. Készült egy becslés az 1930/31 gazdasági évi egy főre jutó évi jövedelmekről társadalmi kategóriák szerint. Az országos átlag (= 100) százalékában a különböző osztályokhoz és rétegekhez tartozó családokban az egy főre jutó jövedelem átlaga a következő volt:

Mezőgazdasági napszámos	34
Mezőgazdasági cseléd	38
Egyénileg gazdálkodó paraszt, 1–10 hold	43
Ipari napszámos	47
Kis jövedelmű kisiparos	60
Ipari és szállítási stb. munkás	71
Bányász	80
Egyénileg gazdálkodó paraszt, 10–100 hold	81
Szellemi foglalkozású, nagyobb jövedelmű iparos, kereskedő	197
Nagyföldes és nagybirtokos	3335

E becslés szerint az összes jövedelemnek 44 százaléka jutott a lakosság 81,2 százalékát alkotó paraszt-, munkás- és kis jövedelmű iparostömegeknek, a jövedelemnek 36 százalékát kapták a lakosság 18,2 százalékát kitevő szellemi foglalkozású, valamint nagyobb jövedelmű iparos- és kereskedőrétegek, és végül a jövedelemnek 20 százaléka a lakosság 0,6 százalékát alkotó nagytőkés és nagybirtokosok kezébe került. Ez a jövedelemelosztás *egyenlőtlenebb volt, mint a korabeli amerikai és német jövedelemelosztás*.

1962 óta a KSH öt évenként rendszeresen végez családi jövedelemvizsgálatokat. Ezekből ismerjük a különböző társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartozó háztartások egy főre jutó havi jövedelmét (a személyes rendelkezésű jövedelmeket, beleértve a pénzbeni társadalmi juttatásokat). Ha a háztartásfő társadalmi helyzete alapján osztályozzuk a háztartásokat, akkor az országos átlaghoz (= 100) viszonyítva az egyes osztályok és rétegek egy főre jutó átlagos jövedelme a három családi jövedelem-felvétel idején a következő volt (Zafir, 1976,):

	1962	1967	1972
Vezető és szakértelmiségi	154	140	150
Középszintű szakember	128	122	115
Egyszerű irodai foglalkozású	119	111	108
Szakt munkás	109	103	100
Betanított munkás	95	92	89
Segéd munkás	82	86	86
Mezőgazdasági fizikai munkás	87	101	105
Nyugdíjas	84	81	83

Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk az idézett 1930/31 évi adatokkal, világosan látszik, hogy az osztályok és rétegek közötti jövedelemkülönbségek a kapitalista magyar társadalomhoz viszonyítva erősen lecsökkentek. Akkor a mezőgazdasági munkások jövedelme az országos átlag egyharmadát alig haladta meg, ma az átlag körül mozog. Akkor a szellemi foglalkozásúak az átlag kétszeresét érték el, ma a felsőszintű képzettségű szellemiek is csak az átlag másfélszeresét.

Másrészt a hatvanas évek eleje óta csak kisebb változások történtek. Ezek közül a leglényegesebb a mezőgazdasági munkások és termelőszövetkezeti parasztok jövedelmének az átlagosnál gyorsabb emelkedése. Hozzá kell tenni, hogy az utolsó adatfelvételt követően az ipari szakt munkások, majd más nem mezőgazdasági munkáscsoportok bérét központilag emelték, úgyhogy azóta az ipari munkások és a mezőgazdaságban fizikai munkát végzők egy főre jutó jövedelme nagyjából azonos szintű és arányosan emelkedik (Bálint, 1976). A mezőgazdaság szocialista átszervezése után tehát a mezőgazdasági munkások és termelőszövetkezeti parasztok jövedelemszintje elérte, illetve megközelítette a társadalom többi osztályainak és rétegeinek jövedelemszintjét, és ezáltal lényegében megszűnt a paraszti és mezőgazdasági munkástömegek évszázados lemaradása. Ez nagyon is természetes fejlemény, ha figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdaságban korábban meglevő nyílt és rejtett munkanélküliség felszámolódott az ország iparosodásának hatására. Ha a mezőgazdaságban dolgozók egész évre foglalkoztatást találnak (sőt munkaidejük hosszabb, mint a nem mezőgazdasági munkásoké), munkakörülményeik és a munkájukhoz szükséges szakképzettség egyre inkább hasonlóvá válnak az ipari munkásokéhoz, és — nem utolsósorban — a termelőszövetkezeti paraszt- és mezőgazdasági munkásháztartások jelentős jövedelemkiegészítéshez jutnak a háztáji és kisegítő gazdaságokból, lényeges további munkabefektetések ellenértéképpen.

A jövedelemkülönbségeknek másik lényeges jellemzője a középszintű szakemberek (technikusok stb.) és egyszerű irodai foglalkozásúak, valamint a munkások közötti jövedelemkülönbség fokozatos összeszűkülése. E különbségek még kisebbek lennének, ha a munkásháztartásokban nem lenne lényegesen több eltartott (elsősorban gyermek), mint a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban. Ugyanakkor a vezetők és szakértelmiségiak előnye, viszonyítva a többi társadalmi kategóriákhoz, nem változott, sőt: a közöttük és a középszintű és egyszerű szellemi foglalkozásúak közötti rés nőtt.

A gazdasági reformok bevezetésekor felmerült olyan aggály, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedni fognak. A decilis csoportok részesedése az

összes jövedelemben (százalékosan kifejezve) azonban azt mutatja, hogy csupán minimális változások történtek 1962 óta:

Decilis csoportok	1962	1967	1972
Legalacsonyabb jövedelműek	3,9	4,1	4,0
Második decilis	5,6	6,0	5,9
Harmadik decilis	6,5	7,1	7,0
Negyedik decilis	7,6	8,0	8,0
Ötödik decilis	8,6	8,9	8,9
Hatodik decilis	9,7	9,9	9,8
Hetedik decilis	11,0	10,9	10,8
Nyolcadik decilis	12,3	12,2	11,9
Kilencedik decilis	14,6	14,0	13,8
Legmagasabb decilis	20,2	18,9	19,9
Legfelső 5 százalék	.	10,8	11,6

Ezeket az eredményeket úgy értelmezhetjük, hogy míg néhány viszonylag magas jövedelmű csoport (gazdasági vezetők, egyes szakértelmiségi csoportok) jövedelme az átlagosnál nagyobb mértékben nőtt, ugyanakkor a korábban viszonylag lemaradt kategóriák (elsősorban a mezőgazdasági fizikaiak, valamint a falusi betanított és segédmunkások) jövedelem színvonala is az átlagosnál gyorsabban emelkedett a reformokat követően, és ez a két tendencia többé-kevésbé kiegyenlítette egymást. Emellett eredményes volt a társadalmpolitikának az a törekvése, hogy miközben a végzett munkából származó jövedelemkülönbségek emelkednek, a munkától független tényezők által okozott különbségeket társadalmi juttatásokkal csökkentik. Ennek következménye, hogy a pénzbeli társadalmi juttatások, amelyekben belül a nyugdíj és a családi pótlék a két legnagyobb tétel, aránya a lakosság összes jövedelmében fokozatosan emelkedett. Végeredményben *a magyarországi jövedelem-egyenlőtlenségek*, bár nem jelentéktelenek, *a legalacsonyabbak közé tartoznak a fejlett szocialista és kapitalista országok között.*

A viszonylag egyenlő jövedelemeloszlás ellenére *az anyagi életkörülmények mutatói* viszonylag nagy különbségeket mutatnak ki a társadalmi osztályok, rétegek között. Azt mondhatjuk, hogy a két legfontosabb tétel, amelyre a családok a rendelkezésükre álló jövedelemnek az alapvető élelmiszer, ruházatközpont stb. szükségleteik kielégítése után fennmaradó részét elköltik, illetve amelyeknek megszerzése és minőségjavítása érdekében takarékoskodnak, *a lakás és a személygépkocsi.* A kettő természetesen nem kezelhető azonosan, nemcsak azért, mert más-más fajta szükségleteket elégítenek ki (mindenekelőtt a lakás egészen alapvető szükséglet, a személygépkocsi pedig nem), hanem azért is, mert a lakáshoz való jutásnak sokféle módja van. (A lakott lakásoknak 68,4 százaléka személyi tulajdonú, 2,3 százaléka lakásszövetkezeti, 2,9 százaléka öröklakás és társasházban levő lakás és 26,4 százaléka állami tulajdonú lakás volt 1973-ban.) Mégis azt lehet mondani, hogy a lakás minősége, felszereltsége és a személygépkocsi tulajdon jellemzik az egyes társadalmi osztályok és rétegek tárgyi életkörülményeit. A lakás minőségének jelzőszámaként *a fürdőszobás lakások* arányát választottuk (1976-ban):

	A fürdőszobás lakásban lakók aránya, százalék
Vezető és szakértelmiségi	92
Egyéb szellemi	78
Szak- és betanított munkás	54
Segédmunkás	31
Termelőszövetkezeti paraszt	33
Nyugdíjas és más inaktív	31

Még nagyobb az eltérés a személygépkocsi-tulajdon esetében (1976-ban):

	A 100 háztartásra jutó személygépkocsi száma, db
Vezető és szakértelmiségi	55
Egyéb szellemi	30
Szak- és betanított munkás	18
Segédmunkás	4
Termelőszövetkezeti paraszt	12
Nyugdíjas és más inaktív	1

Ezeket a nagyobb különbségeket magyarázzák egyrészt a korábbi évtizedek nagyobb jövedelmi, vagyoni és lakáshelyzet különbségei, másrészt szerepet játszanak bennük a városok és községek közötti különbségek (a községi lakások majdnem kizárólag magánérőből épülnek, az új városi lakások között viszont nem jelentéktelen az állami tulajdonban levő bérlakások aránya; továbbá a községek jelentős részében nincs vízvezeték-hálózat, ezért a fürdőszoba vízellátását csak házi eszközökkel lehet biztosítani stb.).

A társadalmi mobilitási esélyek alakulása

Olyan körülmények között, amelyekben a jövedelmek és életkörülmények egyenlőtlenek és valószínűleg a közeljövőben azok is maradnak, a társadalmi egyenlőtlenségnek lényeges dimenziója az előnyösebb társadalmi-foglalkozási kategóriákba való bejutás esélyének különbsége osztályonként és rétegenként. Más szóval: nagyon lényeges az, hogy például egy szakértelmiségi fiának mennyivel nagyobb esélye van a felsőfokú iskola elvégzésére és valamilyen szakértelmiségi foglalkozási csoportba kerülésére, mint egy termelőszövetkezeti paraszt fiának. Ezért a társadalom nyitottságának fokozása, vagyis az életpálya esélyek egyenlőtlenségének csökkentése társadalmi származás szerint a magyar társadalmi tervezésnek lényeges célja (Andorka, Illés, 1976).

Az 1930. és 1949. évi népszámlálásnak, valamint az 1962–1964. és 1973. évi társadalmi mobilitás felvételének eredményei alapján elemezhetjük a társadalmi mobilitás történeti tendenciáit. Ennek alapján kitűnik, hogy a társadalmi mobilitás globális volumene lényegesen megnőtt a kapitalista társadalmi viszonyokból a szocialistába való áttéréssel párhuzamosan. A növekedés elsősorban a szerkezeti változások következménye, az úgynevezett cirkuláris vagy „csere” mobilitás alig változott (Kulcsár, 1969). A hatvanas évek eleje óta azonban a férfiak mobilitása már nem nőtt tovább, viszont a nőké, amely korábban lényegesen kisebb volt, tovább növekedett.

A strukturális mobilitás megnövekedése azonban még nem jelenti szükségképpen a társadalmi mobilitási esélyek egyenlőbbé válását. Tekintettel arra, hogy a jövedelmi és egyéb vonatkozásokban, mint láttuk, a vezető és szakértelmiségi réteg helyzete a legelőnyösebb a mai Magyarországon, a mobilitási esélyek egyenlőségének jelzőszámaként az e rétegbe való bejutás esélyeinek egymáshoz viszonyított alakulását elemeztük. Kiszámítottuk, hogy az egyes osztályból, rétegből származó kereső férfiaknak és nőknek mekkora esélyük volt a vezető és szakértelmiségi rétegbe jutni. (Az 1939. és 1949. évi adatokat az 1962–1964. évi társadalmi mobilitásvizsgálat retrospektív élettörténetei alapján határoztuk meg, és a kapott adatokat az 1930. és 1949. évi népszámlálásokkal összevetve ellenőriztük.) A vezetők és szakértelmiségiek gyermekeinek esélyét 100-nak véve az esélyek a következőképpen alakultak:

Társadalmi származás (az apa társadalmi helyzete)	1939. férfi	1949. férfi	1962–1964.		1973.	
			férfi	nő	férfi	nő
Vezető és szakértelmiségi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Egyéb szellemi	40,8	57,1	50,7	46,9	45,1	43,7
Kisiparos, kiskereskedő	10,7	13,8	17,0	17,0	15,0	19,4
Szakt munkás	4,8	9,6	19,1	5,1	17,6	16,3
Betanított munkás	3,6	7,8	9,6	4,7	9,3	9,5
Segéd munkás	1,0	5,5	11,0	4,3	4,2	7,1
Mezőgazdasági fizikai munkás	1,7	2,9	4,8	3,1	5,1	4,0

Tehát a vezető és szakértelmiségi rétegbe való bejutás esélyei nagyon lényegesen *egyenlőbbekké váltak*. A férfiak esetében ez a fejlődés az 1960-as évek elejéig tartott, azóta — úgy látszik — nem következett be lényeges változás. A nők esetében, ahol az 1960-as évek elején az esélyegyenlőtlenségek még lényegesen nagyobbak voltak, az egyenlőtlenség tovább csökkent.

Ezek az adatok az adott évek összes — idős és fiatal — vezető és szakértelmiségi személyeire vonatkoztak. Mivel a társadalmi mobilitási viszonyok változásai nagyrészt nemzedékről nemzedékre következnek be, és csak kisebb részben kötődnek egyszerűen történeti időszakokhoz, finomabb képet kapunk az esélyek alakulásáról, ha nemzedékenként, vagyis születési kohorszonként vizsgáljuk meg, hogy a különböző osztályokból, rétegekből származók közül hányan kerültek a vezető és szakértelmiségi rétegbe azonos életkorban. Mivel a tendenciaváltozás jelei a férfiaknál gyaníthatók, az 1973. évi adatfelvétel alapján a különböző osztályokból és rétegekből származó férfiak azon esélyét hasonlítjuk össze, hogy 30 éves életkorukban a vezetők és szakértelmiségiek közé tartozzanak (ismét 100-nak véve a vezetők és szakértelmiségiek fiainak esélyeit):

Társadalmi származás	Születési év				
	1902 előtt	1903— 1912.	1913— 1922.	1923— 1932.	1933 1942.
Vezető és szakértelmiség	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Egyéb szellemi	31,4	32,9	42,2	56,8	48,4
Kisiparos, kiskereskedő	12,8	1,9	8,9	22,0	13,7
Szakt munkás	5,8	4,9	10,4	26,5	17,0
Betanított és segéd munkás	3,6	1,2	8,6	15,5	9,3
Mezőgazdasági fizikai munkás	1,0	0,9	3,7	8,5	7,5

A vezetők és szakértelmiségiek rétegébe való bejutás esélyének egyenlőtlenségei tehát lényegesen összeszűkültek egészen az 1923—1932 között született nemzedékig (nagyjából ezt szokták „fényes szelek” nemzedékének nevezni), az azt követő nemzedékben viszont az esélyegyenlőtlenségek szétnyílásának kis jeleit lehet látni. Ehhez a következtetéshez azonban bizonyos fenn tartásokat kell fűznünk, nevezetesen: 1. ugyanakkor a nők esetében az esélyek egyenlőbbekké váltak, 2. az idősebb nemzedékek életpályája során a 30. életév után még további lényeges mobilitás ment végbe, ezért lehetséges, hogy az 1973-ban 30—39 éves nemzedék (az 1933 és 1942 között születettek) életében is lényegesen fog még változni a mobilitási kép. Mégis ezek a mobilitási jelzőszámok egy esetleges negatív tendencia csírájára hívják fel a figyelmet, amely nem csak odafigyelést, hanem esetleg társadalompolitikai lépéseket is igényel, elsősorban az oktatási rendszer keretében.

*

Az elemzett társadalmi jelzőszámok azt mutatják, hogy a szocialista átalakulások kezdete óta Magyarország lényeges korszerűsödési folyamaton ment keresztül, és emellett a társadalmi viszonyok előreléptek az egyenlőség irányában. A hatvanas évek közepe óta a gazdasági és társadalmi fejlődés új szakaszába léptünk. Ennek keretei között többféle új tendencia jelent meg. Egy részük kedvező irányú (mint a nők megnövekedett társadalmi mobilitása), másik részük kedvezőtlen irányban fejlődhet (mint a férfiak mobilitásában megfigyelhető kiskokú megmerevedés), végül vannak olyan társadalmi jelenségek, ahol a várt vagy félt problémák nem jelentkeztek (például a jövedelemeloszlás nem vált egyenlőtlenebbé). A társadalmi jelzőszámok hosszú időszori segítséget nyújthatnak ezeknek a változásoknak kimutatásához és ezen keresztül a megfelelő társadalmi tervek és politika megfogalmazásához.

IRODALOM

- ANDORKA RUDOLF: Társadalmi jelzőszámok, társadalomstatisztikai rendszerek. Bp. KSH Könyvtár 1975. 126 l.
- ANDORKA RUDOLF, ILLÉS JÁNOS: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás változásai. Statisztikai Szemle, 1976. 10. sz. 933—950. l. és 11. sz. 1045—1055. l.
- ANDORKA RUDOLF, KULCSÁR RÓZSA: Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai. Statisztikai Szemle 1975. 5. sz. 459—478. l. és 6. sz. 589—607. l.
- BÁLINT JÓZSEF: Társadalmunk rétegződése és a jövedelemarányok. Társadalmi Szemle 1976. 4. sz. 31—48. l.
- BÁLINT JÓZSEF: Lenin a gazdaság és politika viszonyáról. Társadalmi Szemle 1977. 6. sz. 39—54. l.
- HUSZÁR ISTVÁN: Az életszínvonal-politikáról. Gazdaság 1968. 4. sz. 32—41. l.
- HUSZÁR ISTVÁN, HOCH RÓBERT, KOVÁCS JÁNOS, TIMÁR JÁNOS: Az életszínvonal alakulása Magyarországon. Budapest. Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság. 1969. 168 l.
- KULCSÁR KÁLMÁN: Az ember és társadalmi környezete. Budapest. Gondolat 1969. 372 l.
- SZILÁGYI GYÖRGY: Nemzetközi statisztika — lehetőségek, eredmények, korlátok. Valóság 1971. 11. sz. 35—46. l.
- ZAFIR MIHÁLY: A társadalmi osztályok és rétegek jövedelmi különbségei. Statisztikai Szemle 1976. 5. sz. 453—474. l.